

NIMROD AND “THE BOOK OF NIMROD” WITH GEORGIAN WRITERS OF EARLIEST TIMES

ნებროთი და „ნებროთის წიგნი“ ძველ ქართველ ავტორებთან

Murad Mtvarelidze

Doctor of Philology, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., #53, 1400, Georgia,
+995595484037, Mtvarelidze.murad@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2335-6312>

Abstract. Nimrod draws the attention Georgian writers of earliest times mainly as: a famous hero, the builder of The Tower of Babel, a kind of ancestor of Georgian kings. Apart from Leonti Mroveli, one of the old Georgian authors, the name Nimrod is mentioned by Georgian classical writers and the writers of Renaissance period: Chakhrukhadze, Shavteli, Teimuraz I, Teimuraz II, Besiki. It should also be noted that none of these authors mentions The Book of Nimrod anywhere. They only talk about Nimrod as a biblical character.

Especially interesting is “The Book of Nimrod” certified by Leonti Mroveli in "Conversion of Kartli", though some scholars consider is as the fruit of Leonti's imagination.

The presented paper discusses all the main points that exist about “The Book of Nimrod” and draws appropriate conclusion about the actual existence of this book. In connection with this issue, the Georgian philological science expressed the opinion that “The Book of Nimrod” did not really exist and it was a translation of one of the editions of the Assyrian works "The Cave of Treasure". (K. Kekelidze, Iv. Javakhishvili).

As noted, the apocryphal work entitled as "The Cave of Treasure" is a compilation of commentaries and legends of various episodes of the Bible (from both the Old and New Testaments). In our opinion, the episode about Nimrod in "The Cave of Treasure", can be an episodic part from “The Book of Nimrod” that existed a long time before. This view is supported not only by the analysis of the texts, but also some opinions expressed concerning these texts. In this regard, we consider important Zurab Avalishvili's opinion that “the Georgian translation of "The Cave of Treasure" can be derived from the version of "The Cave of Treasure", which contained this part of the text and nowadays no longer exists." "We consider that one of the sources of "The Cave of Treasure" was “The Book of Mobed ", which could have existed independently in the Georgian royal family. Its popularity is evidenced by the fact that King Mirian uses this book during the hard time of a choice for him. This book should have been a work containing both Zoroastrian and Messianic ideas at the same time. Their coexistence in one book further even more convinced King Mirian in the truth of Nino's faith.

Keywords: Nimrod, Georgian writers, Old, Bible, Book.

მურად მთვარელიძე

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
 გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი,
 ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53,1400, საქართველო,
 +995595484037, Mtvarelidze.murad@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2335-6312>

აბსტრაქტი. ბიბლიურ გმირთა შორის ერთ-ერთი საინტერესო პერსონაჟია ნებროთი. როგორც ენციკლოპედიურ ცნობარებშია მითითებული „ნებროთი, ნიმროდი, ნიმრუდი, ნიმვროდი — ბიბლიური გმირი, ქამის ძის ხუსის (ქუშის) მითური შვილი, სწორუპოვარი მონადირე და ომის გამომგონებელი.

დაბადებაში, იმ ადგილას, სადაც ჩამოთვლილია წარღვნის შემდეგ ნოეს შვილთა შთამომავლობა, ნათქვამია, რომ ქამის შვილმა ხუსმა „შვა ნებროთ: ამან იწყო გმირყოფად ქუეყანასა ზედა; ესე იყო გმირი მონადირე წინაშე უფლისა ღვთისა, ამისთვის თქუეს, რამეთუ ნებროთ გმირი მონადირე წინაშე უფლისა. და იქმნა დასაბამ მეფობისა მისისა: ბაბილოვანი, ორეჟი, არქადი და ხალანი, ქუეყანა ზენაარისა. ქუეყანისა მისგან გამოვიდა ასურ და აღაშენა ნინევი და ქალაქი რომოთი და ხალანი და დასენი საშუალ ნინევისა და საშუალ ხალანისა; ესე არს ქალაქი დიდი.“ (შესაქმეთა, თავი X, მუხლი 8–12)

„ქართლის ცხოვრებაში“ შენიშნულია, რომ ჰაოსი და თარგამოსის დანარჩენი შვიდი შვილი „და ესე რვანივე ერთობით ჰმონებდეს ნებროთს გმირსა, რომელი იყო პირველი მეფე ყოვლისა ქვეყანისა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955: 6).

ნაშრომში განხილულია საკითხი: იცნობს თუ არა ძველი ქართული მწერლობა ამ ბიბლიურ გმირს.

საკვანძო სიტყვები: ნებროთი, ქართველი მწერლები, ძველი, ბიბლია, წიგნი.

შესავალი. ნებროთის სახელი რამდენიმე კუთხით იქცევს ძველი ქართველი მწერლების ყურადღებას. ესენია: მისი როგორც სახელგანთქმული გმირის სახელი, მის მიერ „ბაბილონის გოდოლის“ მშენებლობა, ქართველი მეფეები, როგორც ნებროთიანები და ლეონტი მროველის მიერ „მოქცევაი ქართლისაიში“ დამოწმებული „ნებროთის წიგნი“, რომელსაც მკვლევართა ერთი ნაწილი ლეონტი მროველის ფანტაზიის ნაყოფად მიიჩნევს.

ნაშრომში განხილულია ყველა ის ძირითადი თვალსაზრისი, რაც „ნებროთის წიგნის“ შესახებ არსებობს და გამოტანილია შესაბამისი დასკვნა ამ წიგნის რეალურად არსებობის შესახებ.

მეთოდები. სტატიაში გამოყენებულია კომპარატივისტული და ტიპოლოგიური მეთოდები. კვლევა წარმოებდა კონკრეტული კრიტიკული, ისტორიული, კონცეპტის ჭრილში. ტექსტთა შედარებითი ანალიზის შედეგად გამოტანილია შესაბამისი დასკვნები. ბიბლიური ნებროთის გმირობისა და ბიბლიაში დაცული ცნობების შესწავლისა და ძველ ქართულ ტექსტებში ამა თუ იმ ეპიზოდის ასახვის პარალელურად ვიკვლევდით და ერთმანეთს ვუდარებდით ქართველ მკვლევართა თვალსაზრისს ეგრეთ წოდებულ „ნებროთის წიგნთან“ დაკავშირებით, რამაც საშუალება მოგვცა შეგვეშუშავებინა მყარი თვალსაზრისი ნებროთის წიგნის რეალურ არსებობასთან დაკავშირებით.

შედეგები. საკითხის კვლევის შედეგად შესაძლებელი გახდა:

1. დაგვედგინა ბიბლიური ნებროთისადმი ძველი ქართველი ავტორების დამოკიდებულება
2. ერთმანეთისთვის შეგვეჯერებინა ლეონტი მროველის მიერ „ქართლის მოქცევაში“ დასახელებული „ნებროთის წიგნის“ შესახებ არსებული შეხედულებანი.
3. გამოგვეთქვა აზრი „ნებროთის წიგნის“ შემადგენლობისა და არსის შესახებ.

მსჯელობა. ძველი ქართველი ავტორებიდან ლეონტი მროველის გარდა, ნებროთის სახელს იხსენებენ კლასიკური და აღორძინების ხანის ქართველი მწერლები: ჩახრუხაძე, შავთელი, თეიმურაზ პირველი, თეიმურაზ მეორე, ბესიკი. აქვე უნდა ვთქვათ, რომ არცერთი ეს ავტორი არსად ასახელებს ნებროთის წიგნს. ისინი მხოლოდ საუბრობენ ნებროთზე, როგორც ბიბლიურ პერსონაჟზე.

და მაინც, რით ხიბლავთ ეს ბიბლიური გმირი ძველ ქართველ ავტორებს?

კლასიკური ხანის ქართველი მწერლები ნებროთს და მის რაინდულ თვისებებს ძირითადად იხსენებენ რომელიმე ისტორიული პერსონაჟის სიმლიერესთან პარალელის გასავლელად. რაც ერთგვარ ტრადიციად უნდა დამკვიდრებულიყო ვახტანგ გორგასალის ისტორიიდან, სადაც ვახტანგი შედარებულია ნებროთ გმირთან, რომელიც, როგორც ირკვევა, იმთავითვე იქცა სრულყოფილი ადამიანი ერთგვარ სიმბოლოდ: „რამეთუ შენ, უმჯობესი ყოველთა მეფეთა ქართლისათა და მამათა შენთა უფროსი, ყოველთავე სრული, მსგავსი ნებროთ გმირისა გამოგაჩინა წინამძღვრებად ჩვენდა.“ (ქართლის ცხოვრება, 1955: 148)

მეფე დიმიტრისა და გიორგიზე თხრობისას, მემატთანე ჩამოთვლის რა ბიბლიურ თუ ანტიკური სამყაროს გმირებს, ყურადღების გარეშე არ ტოვებს ნებროთის თვისებებს და თავისი ქების ობიექტს სხვა რამდენიმე გმირთან ერთად ნებროთსაც ადარებს, ის ერთგვარი ხატოვანებით შენიშნავს, რომ დიმიტრი მეფემ თავისი ორი შვილიდან გამოარჩია გიორგი „ადამაღლა თავისა თანა და ძისა სწორად მოსაყდრედ გამოაჩინა - მზე მნათობთა შორის; ალექსანდრე და ქაიხოსრო მპყრობელთა შორის, აქილევ, სამბსონ და ნებროთ გმირთა შორის...“ (ქართლის ცხოვრება, 1959: 3).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქართველი მეფენი ნებროთ გმირის ნათესავები არიან. ვახტანგ გორგასალი ერთგვარი სიამაყით მიმართავს სომხებს: „რომელნი დღეს მთავრობასა ზედა დადგინებულ ხართ ჩუენ მეფეთაგან, რომელნი ვართ ნათესავნი ნებროთ გმირისანი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955: 161).

ნებროთს ადარებენ ქართველი მწერლებიც დავით სოსლანსა და დავით აღმაშენებელს. არსენ ბერი დავით აღმაშენებელს შემდეგნაირად ახასიათებს: „სახელგანთქმულ, ვითარცა ნებროთ გმირთა შორის“ (საბინინი, 1882, გვ. 529), ხოლო აბდულმესიანის ავტორისათვის დავითი „სჯობს ნებროთს გულად ნაყოფი მსდვადთა“ (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, 1949: 203), ხოლო „თამარიანის“ ავტორი იგივე დავთ სოსლანის შესახებ წერს: „ნებროთს სჯობს ძალად, ვსთქვა შიშით მკრთალად“. (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, 1949: 194)

თეიმურაზ პირველს პოემაში „წამება ქეთევან დედოფლისა“ ყურადღების გარეშე არ რჩება ნებროთი, როგორც სახელოვანი გმირი:

ვითარცა ყოვლი საჩინო, ნებროთს გმირობით უხმობენ,
სამისოთ ფილოსოფოსთა და ბრძენთა ენა უხმობენ,
რიტორნი მრავალმეტყველნი რა მივლენ, ნახვენ, უხმობენ,
ვერ შეიგნებენ ქებასა, არიოპაგელს უხმობენ.

„წამება ქეთევან დედოფლისა“ (78),

თეიმურაზისათვის ნებროთი სახელგანთქმული რაინდია, რომლის გმირობის აღსაწერად და შესაქებად ფილოსოფოსთა და ბრძენთა მჭევრმეტყველებაა საჭირო, მაგრამ აქაც გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: ყველა ფილოსოფოსსა და რიტორს როდი

შეუძლია ამ სახელგანთქმული გმირის საქმეთა და თავგადასავალთა სრულყოფილად წარმოჩენა, ამისათვის მათშიც გამორჩეული დიონისე არეოპაგელის ნიჭია საჭირო.

სხვა შემთხვევაში თეიმურაზ პირველი ნებროთს გაიხსენებს ცნობილი ბიბლიური ეპიზოდით - ბაბილონის გოდლის მშენებლობით, რომელსაც შედეგად ენათა აღრევა მოჰყვა: „ნებროთისებრ ისრაელთა ცოდვამ ენა შეურია.“ (ანბანთქება-II” -14)

იგივე, ბაბილონის გოდლის მშენებლობის თემით შემოჰყავს ნებროთი თეიმურაზ მეორეს თხზულებაში „თიმსარიანი“: „ხელმწიფეო, სხვათა ჩემთა უფროსთა ამხანაგთა მცირე რამე სიტყვა იკადრეს და აწცა მეც მოგახსენებ, ეს თქვენ უკეთ უწყით და გსმენიათ, რომ დამზადებელმან ღმერთმან მეფენი ქვეყანასა ზედან თავის სახედ დასხნა და თავის ხელმწიფობის ნაწილიც მათ მისცა; საუკუნოსა განკითხვისა მაგიერად მოსამართლეობა და მოწყალება მოსცა. ესოდენ სულგრძელობს შეცოდებულთა ზედან, რომე ნებროთ ექვსას წელსა ღმერთობას შეეცილა, გოდოლი აღაშენა, არც გაუწყრა მალე, არც აჩქარდა და ეგზომი კაცსა არა უცოცხლია, რომელმან იცოცხლა“. (თეიმურაზ მეორე, 1939: 199-200)

როგორც ირკვევა, ძველ ქართულ მწერლობაში, ისევე როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში „ბაბილონის გოდოლის“ მშენებლობის თემა საკმაოდ პოპულარულია. ამის დასტურად გამოდგება „აბდულმესიანიც“:

მაშინდა ნებროთ ჭკვით სამისებროთ
გოდოლი ხელყო შენებად ველთა,
თვით გარდმოიჭრა, სული გაიჭრა,
სატანჯველთ მიხვდა სასტიკად ძნელთა“

ნებროთი, ისევე როგორც სხვა ბიბლიური პერსონაჟები ქართველებისათვის უკვე ცნობილი იქნებოდა ბიბლიის თარგმნისთანავე. ამაში სადაო არაფერია. ნებროთს „მაშტოცის ცხოვრებაში“ ასახელებს მე-5 საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი კორიუნი: „ეს მაგალითი და ყველა სული წმინდის მადლით მონათხრობი წიგნი აღნიშნავს მებრძოლთა სიმამაცეს: ზოგის –ღვთაებრივი რწმენით დიდებულ გამარჯვებას, ზოგის – საერო წესისამებრ ბრძოლებსა და ომებში ვაჟკაცობას, როგორც ნებროთის, სამსონისა და დავითისა.“ (გაფრინდაშვილი, 2019: 229)

„ქართლის ცხოვრებასა“ და ლიტერატურულ ტექსტებზე დაკვირვების შედეგად ნებროთთან მიმართებაში იკვეთება რამდენიმე მომენტი: 1) ნებროთი - ქვეყნიერების პირველი მეფე და გმირი; 2) ბაბილონის გოდოლის მშენებელი, 3) ნებროთიანი ქართველი მეფეები და რაც ჩვენს განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს - მის სახელთან არის დაკავშირებული ეგრეთ წოდებული „ნებროთის წიგნი“.

ცნობა „ნებროთის წიგნის“ შესახებ შემოუნახავს „წმინდა ნინოს ცხოვრებას“, რომლის ავტორად, მიუხედავად საკმაოდ მყარი საპირისპირო არგუმენტებისა, დღემდე მიჩნეულია ლეონტი მროველი.

მას შემდეგ, რაც წმ. ნინო ნანა დედოფალს განკურნავს, მეფე მირიანსაც უქადაგებს ქრისტეს სარწმუნოებას „მაშინ მირიან მეფე განკვრდა და იწყო გამოძიებად სჯულსა ქრისტესსა და მრავალ-გზის ჰკითხავნ ჰურია-ყოფილსა მას აბიათარს ძუელთა და ახალთა წიგნთასა, და იგი აუწყებდა ყოველსა. და წიგნი-ცა რომელი ჰქონდა მირიან მეფესა ნებროთისი, და მას-ცა წიგნსა შინა პოვა წერილი ესრეთ: აღშენებასა მას გოდლისასა ჰმა იყო ზეცით ნებროთის მიმართ, რომელი ეტყოდა: „მე ვარ მიქაელ, რომელი დადგინებულ ვარ ღმრთისა მიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავალისასა; განვედ ქალაქით მაგით, რამეთუ ღმერთი ჰვარავს ქალაქსა მაგას. ხოლო უკუანასკნელთა ჟამთა მოვიდეს მეუფე იგი ცისა, რომლისა-იგი შენ გნებავს ხილვა ერსა შორის შეურაცხსა. შიშმან მისმან განაქარვნეს გემონი სოფლისანი; მეფენი დაუტეობდენ მეფობასა და ეძიებდენ სიგლახაკესა; მან გიხილოს ჭირსა შინა და გიქსნეს შენ“. მაშინ გულის-ხმა ყო მეფემან მირიან, რამეთუ ძუელნი წიგნნი და ახალნი ეწამებოდეს და ნებროთის წიგნი-ცა დაამტკიცებდა, და შეექმნა სურვილი ქრისტეს სჯულისა“. (ქართლის ცხოვრება, 1955: 165)

ქართულ ფილოლოგიურ მეცნიერებაში ნებროთის წიგნის არსებობის შესახებ დღემდე აზრთა სხვადასხვაობაა.

აკად. კ. კეკელიძე წერდა: „ძველი ქართული მწერლობა გვამცნობს, რომ თითქოს არსებობდა საგანგებო ნებროთის წიგნი ან, ნებროთიანი... ასეთი წიგნი არ შენახულა არც სხვა რომელიმე ენაზე და, როგორც ირკვევა, ის არც არსებობდა. (ხაზგასმა ჩვენია მ. მ.) ნამდვილად ცნობას ნებროთის წიგნის შესახებ საფუძვლად დაედო... აპოკრიფი ფსევდო ეფრემისა. ეს აპოკრიფი, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია თავის დროზე, წარმოადგენს ასურული თხზულების, განმთა ქვაბის ერთ-ერთი რედაქციის თარგმანს. როგორც ქართულ თარგმანში, ისე ასურულ ტექსტსა და აგრეთვე ბიზანტიურ მწერლობაში ეს თხზულება ეფრემ ასურს მიეწერება, თუმცა ის ნამდვილად გაცილებით უფრო გვიან, VI საუკუნეში უნდა იყოს დაწერილი“. (კეკელიძე, 1951: 428-429)

კ. კეკელიძის აზრით, „ამ თხზულებით უსარგებელია ჩვენ ისტორიკოსსაც, ლეონტი მროველს. თავისი საისტორიო შრომა მას აუგია ამ აპოკრიფის ნიადაგზე“. (კეკელიძე, 1951: 428-429)

ვფიქრობთ, დიდი მეცნიერის ეს დასკვნა დღეს ერთგვარ გადასინჯვას მოითხოვს, რისთვისაც მიზანშეწონილად მიგვაჩნია გავიხსენოთ ყველა ის ძირითადი მოსაზრება, რაც ნებროთის წიგნთან დაკავშირებით არსებობს.

ნებროთის წიგნს არ ცნობდა დ. ბაქრაძე. ის ამ წიგნად მიიჩნევდა „ადამის ცხოვრებას“ ან „ენუქის წიგნს“. (ბაქრაძე, 1889: 169)

გამოჩენილი ქართველი სწავლული თედო ჟორდანიას თავის დროზე წერდა: „ჩვენი მწერლობის წარჩინებულმან მეცნიერმან, თ. ნიკოლოზ ტარიელის ძე დადიანმა მიაჩნო მე, რომ მას ჰქონია დედის მზითვეში (რაჭიდან) მოყოლილი ერთი ცალი ამ შესანიშნავის წიგნისა ტყავზე ნაწერი მეტად უცხო ასოებითა, რომელნიც ხუცურითგანაც განირჩევიან და მხედრულიდამაც, თუმცა კი ორსავე ემსგავსებიან. ნ. დადიანს სრულად წაუკითხავს ის წიგნი, შინაარსი მისი კარგად ახსოვს და რამდენიმე ადგილი (უფრო კი შელოცვები უცნობს ენაზე დაწერილები) ზეპირად სცოდნია. ბ-ნის ნ. დადიანის ნაამბობი არა თუ არ ეწინააღმდეგება მაგ წიგნზე ჩვენამდე მოღწეულ ცნობებს, არამედ შუქსა ჰფენს და ავსებს მას. წიგნში ყოფილა მოთხრობილი ნებროთ მეფის და მისთა ნათესავთ გმირობანი და თავგადასავალნი, ნოეს შთამომავალთა მტრებთან და ერთმანეთში ბრძოლა, ბუმბერაზობანი და ლაშქარ-ნადირობანი. ერთი ნაწილი წიგნისა საკერპო წიგნი ყოფილა, სადაც უცნობს ენაზე ქართულის ასოებით დაწერილი ლოცვები ყოფილა შთაწერილი. გარდა ამისა წიგნში ყოფილა მესიაზე (მაცხოვარზე) მოთხრობაცა, რომლისაგან რამდენიმე ნაწილი განგებ ამოფხევილი ყოფილა. ეს წიგნი, სამწუხაროდ ცეცხლს შთაუნთქამს 1871 წელს, როდესაც მთელი სახლი და მდიდარი წიგნთსაცავი სიბრძნის მოყვარის კაცისა მოულოდნელად ღამის ძილში ცეცხლით გადამწვარა დაბა ყვირილაში. ახლა დაგვრჩენია მხოლოდ ვევედრნეთ და დავავალოთ ბ-ნს ნ. ტ. დადიანს აღგვიდგინოს დაკარგული წიგნის შინაარსი და თვით პალეოგრაფიული მისი ხასიათი იმდენად, რამდენადაც შესძლებს მისი მეხსიერება.“

როგორც მოსე ჯანაშვილი შენიშნავდა: „ეს ნებროთის წიგნი დიმიტრი ბაქრაძეს მიაჩნია „ადამის წიგნად“. ეს წიგნი მისივე თქმით ასევე იხსენიება გიორგი მთაწმინდელისაგან აპოკრიფულ შრომად, ხოლო დღეს ჩვენ ვხედავთ, რომ გიორგიზედაც ადრე ამ "ადამის ცხოვრებას" აპოკრიფულად ჰხადის წმინდა ექვთიმეც.“ (ჯანაშვილი, 1891)

უფრო გვიანდელად მიაჩნდა ეს წიგნი ზაქარია ჭიჭინაძეს: „ნებროთიანი" სარწმუნოებრივი წიგნია. ასე შემიტყვია, თორემ "ნებროთიანი" მე თვით თვალთაც არ მინახავს. "ნებროთიანის ერთი ეგზემპლარი იოსელიანს ჰქონია. იოსელიანმა გადმომცა რომ, „ნებროთიანი, მეთოთხმეტე საუკუნის ნახევარს უნდა იყოს დაწერილი. დამწერის სახელი არ სჩანს. „ნებროთიანის“ ხელნაწერები ერთობ მცირეა, მთელს საქართველოში

მხოლოდ ორი წიგნი მოიპოვება და ეს ორივეც ხუცურად არის ნაწერი.“ დღეის მდგომარეობით აღნიშნული აპოკრიფის ქართული ვერსია უნდა შექმნილიყო IX-X საუკუნეებში.

ნინოს ცხოვრების გარდა, როგორც ვთქვით, „ნებროთის წიგნის“ არსებობა დადასტურებულია ვახტანგ გორგასალის ისტორიაშიც: „ხოლო ნებროთს ენითა სპარსულითა რქუა: მე ვარ მიქაელ ანგელოზი, რომელი დადგინებულ ვარ ღმრთისა მიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავლისასა. განვედ ქალაქით მაგით, რამეთუ ღმერთი ჰფარავს ქალაქსა მაგას ვიდრე გამოჩინებამდე სამოთხისა, რომელი-ესე დგას მახლობელად ნაშენებსა მაგას შენსა, რომელსა შორის არს მთა ესე, რომლისაგან აღმოვალს მზე და გამოვლენ მისგან ორნი მდინარენი: ნილოსი და გეონი. რამეთუ გეონსა გამოაქუს სამოთხით ხე სულნელი და თივა, რომელი შეეზავების მუშკსა. აწ წარვედ შენდა. და დაჯედ ორთა-ვე მდინარეთა შორის, ეფვრატსა და ჯილასა, და განუტევენ ნათესავნი ესე, ვითარცა ვინ ინებოს, რამეთუ წარუვლენიან უფალსა. ხოლო მეფობა შენი მეფობდეს ყოველთა ზედა მეფეთა, არამედ ჟამთა უკანასკნელთა მოვიდეს მეუფე ცისა, რომლისა შენ გნებავს ხილვა მისი, ერსა შორის შეურაცხსა; შიშმან მისმან განაქარვნეს გემონი სოფლისანი, მეფენი დაუტეობდენ მეფობასა და ეძიებდენ სიგლახაკესა. მაშინ გიხილოს შენ ჭირსა შინა და გიკსნეს ღმერთმან. და დაუტევეს ყოველთა ქალაქი და წარვიდეს. და დაუტევნა ჰინდურად მზრახველნი ჰინდოეთს, სინდნი სინდეთს, ჰრომნი ჰრომს, ბერძენნი - საბერძნეთს, აგ და მაგუგ - მაგუგეთს, სპარსნი - სპარსეთს; ხოლო პირველი ენა ასურებრი იყო, და ესე არიან შჯდნი ენანი, რომელნი ნებროთისამდე ზრახვიდეს. ამისთვს მოგიტხარ, რომელ მამათა ჩუენთა დაფარულად ეპყრა წიგნი ესე, ხოლო მე შურმან საღმრთომან მაიძულა თქმად ამისსა, ამის მიერ შეიწყნარა მამამან ჩუენმან მირიან სახარება ქრისტესი ნინოს მიერ.“

ბუნებრივად ისმის კითხვა, რა უნდა ვიგულისხმოთ „ნებროთის წიგნში“, რისი შემცველი უნდა ყოფილიყო ეს წიგნი?

ივ. ჯავახიშვილის აზრით ეს სხვა არაფერია თუ არა ეფრემ ასურის „განძთა ქვაბი.“

დავით ბაქრაძეს მიაჩნდა, რომ „ნებროთის წიგნის“ სახელით ცნობილი თხზულება უნდა ყოფილიყო „ადამის ცხოვრება“ ან „ენუქის წიგნი“. ხოლო აკად. კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ ნებროთის წიგნი იგივე უნდა ყოფილიყო, რაც აპოკრიფი „თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის.“

კ. კეკელიძის დასკვნით, ასეთი წიგნი არ შენახულა არცერთ ენაზე, ესე იგი ის არ არსებობდა, თქმულება ამ წიგნის შესახებ შეუქმნია ლეონტი მროველს, მის მიერ თარგმნილი აპოკრიფის მიხედვით, რომელსაც ეწოდება „თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის“ და რომელშიც მოთავსებულია ასტროლოგიური წიგნი „ხილვათა ნებროთისათა“. ამ აპოკრიფიდან ამოულია ლეონტის როგორც სახელწოდება წიგნისა, ისე მის მიერ მოყვანილი სიბილინური ცნობები მისი შინაარსის შესახებ“ (კეკელიძე, 1951: 413). მკვლევრის დაბეჯითებული დასკვნით, ამ წიგნის არსებობა განეკუთვნება ერთგვარი ფანტაზიის ნაყოფს. „იმ ადგილთა შორის, - წერს მეცნიერი, - რომელნიც ლეონტის თვითონ შეუტანია (ნინოს ცხოვრებაში მ.მ.) უფრო მნიშვნელოვანია ცნობა ნებროთის წიგნის შესახებ.“ (კეკელიძე, 1951: 215)

კ. კეკელიძე ლეონტი მროველის თხზულების ექვს ბერძნულ წყაროთაგან მესამედ ასახელებს „წიგნი ნებროთისა, ან მოკლედ ნებროთიანი, რომლიდანაც ლეონტის საკმაოდ ვრცელი ციტატა მოაქვს ვახტანგის ცხოვრებაშიც. (კეკელიძე, 1951: 122-123) ნებროთის წიგნი... არის ფსევდოეფრემის სახელით ცნობილი აპოკრიფი „თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის“ (კეკელიძე, 1951: 219) მკვლევარის დასკვნითვე, ეს აპოკრიფი წარმოადგენს ასურული თხზულების განძთა ქვაბის ერთ-ერთ რედაქციას... ლეონტის ეს აპოკრიფი სჭირდებოდა ქართული ისტორიის მსოფლიო ისტორიასთან დასაკავშირებლად, უხვად იყენებს მას თავის ისტორიაში. იმის მიხედვით შეუთხზავს მას

თქმულება ნებროთის წიგნის შესახებ, ვინაიდან მასში ლაპარაკია ნებროთ გმირზე და მოხსენიებულია ასტროლოგიური წიგნი ხილვათა ნებროთისათა“ (კეკელიძე, 1951: 221).

აკად. კ. კეკელიძის ეს დასკვნები კარგა ხანს იყო მიჩნეული ერთგვარ ორიენტირად „ნებროთის წიგნთან“ დაკავშირებით. ბოლო ათწლეულებში ქართველ მეცნიერთა ერთი ნაწილი კვლავ მიუბრუნდა ამ საკითხს და მის გარშემო გაჩნდა საინტერესო დაკვირვებები. რაც განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს, ისაა, რომ დღეს უკვე მეცნიერთა საკმაოდ დიდ ნაწილს ეჭვი არ ეპარება „ნებროთის წიგნის“ არსებობაში. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა რამდენიმე მკვლევრის დაკვირვება. პროფ. ედიშერ ჭელიძეს მიაჩნია, რომ „ნებროთის წიგნი“ იყო ძველი აღთქმის აპოკრიფული თხზულება: „იმავე თვისებრივ კავშირს ცხადყოფს ძველი აღთქმის ეპოქის წმინდა რელიკვიის - ელია წინასწარმეტყველის ხალენის მცხეთაში დაფლულობა. ამის შესახებ გვაუწყებს თხზულება "მოქცევაჲ ქართლისაჲ". ამავე კავშირზე ქართული სამეფო ტრადიციაც მეტყველებს, რომლის თანახმადაც, ძველი აღთქმის აპოკრიფული თხზულება "ნებროთის წიგნი" ფარულად იყო ჩვენში დაცული ქართველთა გაქრისტიანებამდე და გაქრისტიანების შემდეგაც. "ქართლის ცხოვრება" გვამცნობს, რომ ჯერ კიდევ წარმართ მეფე მირიანს "ნებროთის წიგნმა" წარმოუჩინა ქრისტიანობის ჭეშმარიტება. "და ის წიგნიც, რომელიც ჰქონდა მირიან მეფეს, ნებროთისა, დაამტკიცებდა", - ვკითხულობთ "ქართლის ცხოვრებაში"; ხოლო V საუკუნის მეორე ნახევარში წმიდა მეფე ვახტანგი ამბობს: "ჩვენს მამებს დაფარულად ჰქონდათ ეს წიგნი". (ჭელიძე, 2004: 2)

საინტერესო თვალსაზრისი გამოთქვა ამ საკითხთან დაკავშირებით ცნობილმა სასულიერო იერარქმა და მკვლევარმა ანანია ჯაფარიძემ: “პარსების წმინდა წიგნი – ავესტა, რომელსაც ზოგჯერ “ირანულ ბიბლიასაც” კი უწოდებდნენ – ზოროასტრიზმის სულიერი ცოდნის შემცველია. ჩანს, სწორედ მას უწოდებდნენ ქართველები “ნებროთის წიგნს”, რომელიც ძველქართული წყაროების თანახმად, წინაქრისტიანულ ეპოქაში ქართველთათვის ცნობილი ყოფილა, პავლე ინგოროყვა მიიჩნევს, რომ ის ქართულ ენაზეც იყო თარგმნილი და მეფეთა სახლებში ინახებოდა. (ინგოროყვა, 1978: 258)

მკვლევრის აზრით, აშკარაა, რომ ქართულ წყაროში დადასტურებულია ზემომოყვანილი აზრი, რომ ბიბლიურ წიგნებში გადმოცემული მესიანიზმის იდეა ზოროასტრიზმშიც არსებობდა. სწორედ ამან შესძრა მეფე მირიანი და უკვე მოვლინებულ მხსნელად აღიარა ჩვენი მაცხოვარი. აქ საინტერესოა ისიც, რომ “ნებროთის წიგნი”, როგორც ჩანს, ნამდვილად არსებობდა ძველ საქართველოში, რადგანაც მისი ციტატა დამოწმებული მემატანის მიერ, სწორედ ზოროასტრიზმის უმთავრესი იდეის შემცველია, მასში ნათქვამია “ცის მეუფის მოსვლისა” და “ხსნის” შესახებ.

მეფე მირიანი, რომელიც იქამდე ცეცხლთაყვანისმცემელი ყოფილა, ემსგავსება მოგვებს, რომელნიც უფლის აკვანთან მივიდნენ და თაყვანი სცეს მას თავიანთი სარწმუნოებრივი ცოდნის წყალობით, მაგრამ ამით მათ შორის მსგავსება მთავრდება, მეფე მირიანი უფრო ამაღლდა იმით, რომ მან არა მარტო თაყვანი სცა მხსნელს, არამედ გახდა მისი უპირველესი მოქადაგე და მისი რწმენის გამავრცელებელი საქართველოში, ამიტომაც ის მოციქულთა სწორად იწოდა. ისიც უნდა ითქვას, რომ მეფე მირიანი წარმართობის დროს, სხვა ქართველთა დარად, “ქართველ მამათა რჯულის” მიმდევარიც იყო და თაყვანს სცემდა წინაპართა “ღმერთებს”, მისი აზრით, ისინი არიან “ღმერთნი დიდნი, სოფლის მპყრობელნი, მზისა მომფენელნი, წვიმის მომცემელნი და ქვეყნის ნაშობთა გამომზრდელნი ღმერთნი ქართლისანი არმაზ და ზადენ, ყოვლისა დაფარულისა გამომძიებელნი, ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და გაიმ”.

მკვლევარი სიღრმისეულად უკვირდება რა შესასწავლ საკითხს, წერს: სამეფო ოჯახში „ნებროთის წიგნის“ არსებობის შესახებ მოგვითხრობს არა მხოლოდ ლეონტი, მროველი ეპისკოპოსი, არამედ სხვა ისტორიკოსიც - ჯუანშერიც, რომელიც ვახტანგ გორგასლის მატთანში მეფე ვახტანგს ათქმევინებს - „მამათა ჩვენთა ფარულად ეპყრა

წიგნი ესე“. უნდა დავასკვნათ, რომ III-IV საუკუნეებში ქართველი ერის საუკეთესო ნაწილს გაგებული ჰქონდა მესიის მოსალოდნელი მოვლის შესახებ. ეს საკითხი, რომელიც იხილავს ქართველი ხალხის მომზადებას მაცხოვრის მისაღებად, უფრო გამოწვლილვითაა მოცემული ჩვენს წიგნში „ქართველთა წინაპრების ბიბლიური ისტორია“ (1994). (მთავარეპისკოპოსი ანანია (ჯაფარიძე) ქართველი ხალხის მომზადება მაცხოვრის მისაღებად, შესავალი)

როგორც „ნინოს ცხოვრებიდან“ ვიგებთ: წმიდა ნინოს, ასევე მოხუც ებრაელთა და „ნებროთის წიგნის“ მითითებანი მხსნელსა და მესიაზე ერთმანეთს ემსგავსებოდნენ – „მაშინ მირიან მეფე განკვირდა და იწყო გამოძიებად სჯულისა ქრისტესსა და მრავალგზის ჰკითხავენ ჰურია-ყოფილსა მას აბიათარს ძველთა და ახალთა წიგნთასა და იგი აუწყებდა ყოველსა. და წიგნიცა რომელი ჰქონდა მირიან მეფესა ნებროთისი და მასცა წიგნსა შინა პოვა წერილი ესრეთი: ...”მე ვარ მიქაელ, რომელი დადგინებულ ვარ ღმერთისა მიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავლისასა... ხოლო უკანასკნელთა ჟამთა მოვიდეს მეუფე იგი ცისა... მან გიხილოს ჭირსა შინა და გიხსენ შენ“. მაშინ გულისხმა ყო მეფემან მირიან რამეთუ ძველნი წიგნნი და ახალნი ეწამებოდეს და ნებროთის წიგნიცა დაამტკიცებდა და შეექმნა სურვილი ქრისტეს სჯულისა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955: 105).

და მაინც, ისმის კითხვა: რა ცოდნას შეიცავდა „ნებროთის წიგნი“, რა იყო მასში ისეთი, რომელიც წინაქრისტიანულ ქართულ სამეფო ოჯახებში ასე ფარულად ინახებოდა. ბოლო ხანებში მკვლევართა ერთი ნაწილი სამართლიანად თვლის, რომ „ნებროთის წიგნი“ ნამდვილად არსებობდა და ის შემდეგომ დაიკარგა. და რომ ის „საქართველოში ძვ. წელთაღრიცხვის V საუკუნეში, ნაბუქოდონოსორის ტყვეობას გამორიდებულმა ებრაელებმა ჩამოიტანეს.“ (ცხოვრება წმიდისა ნინოსის, 2013: 96)

ნებროთის წიგნის შემცველობის შესახებ ბოლო წლებში ძალზე საინტერესო თვალსაზრისი გამოთქვა კ. გამსახურდიამ (უმცროსი). მისი აზრით „სავარაუდოა, რომ „ნებროთის წიგნი—, რომელსაც ფლობდნენ ქართლის მეფეები, უწინარეს ყოვლისა უნდა ყოფილიყო ასტროსოფიული ხასიათის ცოდნა, რომელიც განაცხადებდა სოტეროლოგიურ საიდუმლოს-მომავალი მესიის „ცის მეუფის—ამქვეყნად მოვლინებას“ (გამსახურდია, 2020: 194).

მკვლევრის დასკვნითვე „ნებროთის წიგნი— შესაძლოა არსებულიყო ქართლის მეფეთა კარზე, როგორც კონკრეტული თხზულება; მასში დაქარაგმებული უნდა ყოფილიყო ის „ქალდეელთა წინა სიბრძნე, რომლის შესახებაც გვესაუბრება იოანე პეტრიწი და რომელიც შენარჩუნებული იყო ქურუმთა სიბრძნის სახით ბაბილონის მეფეთა და პირველ აქემენიანთა ეპოქაში. იგი გარკვეულად მეტამორფოზირებული სახით განაგრძობდა არსებობას პითაგორეიზმში“ (გამსახურდია, 2020: 196).

იგივე აზრისაა ამ საკითხზე თ. თათარიშვილი: „ნებროთის წიგნი“ აშკარად ზოროასტრული ელემენტების შემცველი ტექსტი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ღიად მოასწავებდა მესიის შესახებ. ამიტომ მირიანს უფრო უადვილდება იმ სასწაულების აღქმა და რწმენის მიღება, რომელიც იმხანად გაიცნო.“ (თათარიშვილი, 2015: 100) საინტერესო თვალსაზრისი გამოთქვა ნებროთთან დაკავშირებით ქ-ნმა მანანა სანამემ (სილოგავა, 2007).

კ. გამსახურდია ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე რომ „XI საუკუნის შემდეგ ფაქტიურად არსად აღარ გვხვდება რაიმე მინიშნება „ნებროთის წიგნის— შესახებ. ეს გარდამოცემა ალბათ ერთ-ერთი განმაპირობებელი ფაქტორი გახლდათ იმ ცოცხალი ინტერესისა, რასაც იჩენდა აღორძინების ხანის, აგრეთვე გვიანი შუასაუკუნეების ქართველობა აღმოსავლეთის ისტორიის მიმართ. ცხადია, ეს მისწრაფება უკვე ძალზე დიდი ხანია აღარ აირეკლავდა მსგავს განწყობილებას, როგორცაა exorient lux—ნათელი აღმოსავლეთიდან“. (გამსახურდია, 2020: 198)

„ნებროთის წიგნის“, როგორც ცალკე არსებული თხზულების შესახებ საინტერესო მასალას გვაწვდის თავად „განძთა ქვაბის“ ტექსტი, რომლის მიხედვით, მას შემდეგ, რაც ნებროთმა ქვეყნის აღმოსავლეთში ცეცხლი იხილა და იქ ქურუმები დაადგინა, გაემგზავრა იანკონს, ზღვის მახლობლად ის შეხვდა იონატანს, რომელსაც ზღვაში განზანდობის შემეგ თავყვანი სცა.. აქ ნებროთი დარჩა სამი წლის განმავლობაში და იუნიტანისაგან ისწავლა „წიგნი სიბრძნისა“. ამის შემდეგ ის კვლავ დაბრუნდა აღმოსავლეთში და დაიწყო ამ წიგნის მიხედვით ქადაგება, რაც იყო სიბრძნისმეტყველება. მკვლევრები თანხმდებიან, რომ ეს უნდა ყოფილიყო ერთგვარი აპოლოგია ზოროასტრიზმისა. ნებროთის ასეთი პოპულარობა ფრიად შემურდა ანდიბან მღვდელს, რომელიც იყო ცეცხლისა და ეშმაკეულის მსახური და ევედრა ეშმაკთ, რომ მისთვის ესწავლებინათ ნებროთის სიბრძნე. ამ მომენტმა ასახვა ჰპოვა „აბდულმესიანში:

ანდიბან მოგვმან, გრძნებითა მზორგვმან
მისნობით ხელ-ყო ზაკვით ზღაპრობა,
ეშმაკს ევედრა, სული შევედრა,
მით ექნათ სრული მათ თანსაგრობა.

(აბდულმესიანი, 79, 2-4)

ეს სიბრძნე, როგორც ვხედავთ, იგივე იუნატანის სიბრძნეა. „ხოლო იგი წიგნი, რომელი ისწავა ნებროთ იუნიტან გრძნეულისაგან, არა შეიწყნარეს მოძღუართა კათოლიკე ეკლესიისათა ამისათვის, რამეთუ ვარსკვლავთრიცხვა არს.

არამედ სპარსნი უწოდენ ღირსად და წმიდად, ხოლო ბერძენნი - ვარსკვლავთრიცხვად წიგნსა მას, ხოლო მოგუნი ფედ(!) სახელ-სდებენ, რომელ არს წიგნი სიტყვისა. ესე არს წიგნი გრძნებისა და მოძღურებად ეშმაკთა სიბილწისა და უმეტარნი იტყვიან, ვითარმედ ჭეშმარიტ არსო, ხოლო არს ყოვლისა გრძნებისა და შეგინებისა.“ (განძთა ქვაბი, 2007: 108)

ამავე ტექსტში ყურადღებას იქცევს ერთი საინტერესო დეტალი: ესაა ცნობა ნებროთის ხილვათა წიგნის შესახებ. მოგვებმა „ვითარცა წაიკითხეს წიგნი ხილვათა ნებროთისი, პოვეს, ვითარმედ მეუფე შობად არს ჰურისტანს და ყოველი გზად განაგეს ხილვისა მათისა“. (განძთა ქვაბი, 2007: 154)

რას უნდა ნიშნავდეს „წიგნი ხილვათა ნებროთისი“? ვფიქრობ, აქ ორ სხვადასხვა საგანთან გვაქვს საქმე. პირველი, იონატანს დამოწაფებული ნებროთი სამი წლის შემდეგ იწყებს ქადაგებას მისი - იონატანის სიბრძნის მიხედვით, ის ხელმძღვანელობს იონატანის სიბრძნით, „მისი წიგნით“, რომელშიც თავისთავად ცხადია ვერ აისახებოდა თავად ნებროთის გმირობა. ეს იქნებოდა ერთგვარი მოძღვრება ზოროასტრიზმის - ცეცხლთაყვანისმცემლობის შესახებ მაგრამ როგორც ჩანს, ამ ხანგრძლივი სულიერი მოღვაწეობის შემდეგ ნებროთი იყალიბებს საკუთარ მრწამსსაც, რომელიც, ერთის მხრივ, ეყრდნობა იონატან მრძენის მსოფლმხედველობას, მაგრამ მეორე მხრივ, წარმოადგენს წინასწარმეტყველებას მესიის მოვლინების შესახებ. ამ წინასწარმეტყველებას იზიარებენ და მის მიხედვით მოქმედებენ მოგვები, „და ვითარცა წარიკითხეს წიგნი ხილვათა ნებროთისი, ჰპოვეს, ვითარმედ მეუფე შობად არს ჰურისტანს და ყოველი გზად განაგეს ხილვისა მათისა“. (განძთა ქვაბი, 2007: 154) ხოლო ნინოს ცხოვრების მიხედვით, „ნებროთის წიგნის“ მესიანისტური იდეა იგივე სულიერ კათარზისს იწვევს მეფე მირიანში, რომლის სულიერი სინათლე და ჭეშმარიტი ღმერთის შეცნობა სწორედ ამ წიგნის დამოწმების შემდეგ მიიღწევა.

დასკვნა. როგორც შენიშნულია, „განძთა ქვაბის“ სახელით მოღწეული აპოკრიფული თხზულება „წარმოადგენს სხვადასხვა აპოკრიფისა და ბიბლიის სხვადასხვა ეპიზოდის კომენტარისა და ლეგენდის (როგორც ძველი, ასევე ახალი აღთქმიდან) კომპილაციას.“ (განძთა ქვაბი, 2007: 5). ჩვენი აზრით მასში შესული ეპიზოდი ნებროთის შესახებ, უნდა

წარმოადგენდეს მანამდე კარგა ხნის წინ არსებული „ნებროთის წიგნის“ ეპიზოდურ ნაწილს. ამ მოსაზრებას გვიმტკიცებს არა მარტო ტექსტთა ანალიზი, ამასთანავე, ამ ტექსტთა შესახებ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ზურაბ ავალიშვილის ვარაუდიც იმასთან დაკავშირებით, რომ „განძთა ქვაბის“ „ქართული თარგმანი უნდა მომდინარეობდეს „განძთა ქვაბის ისეთი ვერსიიდან, რომლის ტექსტი ამ ნაწილსაც შეიცავდა და რომელიც დღეისათვის აღარ არსებობს“ (განძთა ქვაბი, 2007: 22). ვფიქრობთ, „განძთა ქვაბის“ ერთ-ერთი წყარო იყო სწორედ „მოზიდანის წიგნი“, რომელიც, ჩვენი აზრით, დამოუკიდებლად უნდა არსებულიყო ქართველ სამეფო ოჯახში და რომლის პოპულარობაზე მეტყველებს ისიც, რომ მეფე მირიანი სწორედ ამ წიგნს იშველიებს მისთვის საკმაოდ მძიმე არჩევანის ჟამს. ეს წიგნი კი უნდა ყოფილიყო ერთდროულად როგორც ზოროასტრული ისე მესიანისტური იდეების შემცველი თხზულება, რომლის ერთ წიგნში თანაარსებობას კიდევ უფრო მეტად უნდა დაარწმუნებინა მეფე მირიანი ნინოს სარწმუნოების ჭეშმარიტებაში.

რაც ეხება იმას, თუ რატომ ვერ მოაღწია ჩვენამდე ამ წიგნმა, ამის სხვადასხვა მიზეზი უნდა არსებობდეს. ამ წიგნის მსგავსად, მისი ხვედრი არაერთმა უძველესმა ქართულმა ტექსტმა გაიზიარა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ბაქრაძე, დ. (1889). *ისტორია საქართველოსი: უძველესის დროდამ მე-X საუკ. დასასრულამდე*. ტფილისი.
- გამსახურდია, ვ. ზ. (2020). *ირანული და სემიტური კულტურული ნაკადები ადრექრისტიანულ იბერიაში და მათი მოგვიანო მწიგნობრული რეცეფცია*. დისერტაცია. თბილისი.
- განძთა ქვაბი. (2007). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ციალა ქურციკიძემ. თბილისი.
- გაფრინდაშვილი, ხ. (2019). *კორიუნის "მამტოცის ცხოვრება" (ტექსტის თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები)*. დისერტაცია. თბილისი.
- თათარიშვილი, თ. (2015). *ირანული რელიგიები საქართველოში III-XII საუკუნეებში*. სადოქტორო ნაშრომი. თბილისი.
- თეიმურაზ მეორე. (1939). *თხზულებათა სრული კრებული*. გიორგი ჯაკობიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით. თბილისი: ფედერაცია.
- ინგოროყვა, პ. (1978). *თხზულებათა კრებული* (ტ. 4). თბილისი.
- კეკელიძე, ვ. (1951). *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია* (ტ. I). თბილისი.
- ქორდანია, თ. (1892). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*. ტფილისი.
- საბინინი, მ. (1882). *საქართველოს სამოთხე*. პეტერბურდი.
- სილოგავა, ვ. (რედ.). (2007). *მარიამ ლორთქიფანიძე*, 85. (ო. აბრამიშვილი, ლ. კიკვიძე, & გ. ასტამაძე, შემდგენლები) თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტი გამომცემლობა.
- ქართლის ცხოვრება*. (1955). ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (ტ. 1). თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება*. (1959). ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (ტ. 2). თბილისი.
- ცხოვრება წმიდისა ნინოსის*. (2013). შემდგენელი და რედაქტორი მაკა ჩხაიძე. თბილისი.
- ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია*. (1949). შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ (ტ. 2). თბილისი.

- ჭელიძე, ე. (2004). საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორიიდან. *ფუძე* (2).
 ჭიჭინაძე, ზ. (1885). *ქართული მწერლობა მეცამეტე საუკუნიდამ მეთექვსმეტე საუკუნემდე*. თბილისი.
 ჯანაშვილი, მ. (1891). *საუნჯე მეათე საუკუნისა*. ტფილისი.

REFERENCES:

- bakradze, d. (1889). *ist'oria sakartvelosi: udzvelesis drodam me-X sauk'. dasasrulamde [History of Georgia. From the ancient times to the end of the X century]*. Tiflis.
- gamsakhurdia, k'. z. (2020). *iranuli da semit'uri k'ult'uruli nak'adebi adrekrist'ianul iberiashi da mati mogviano mts'ignobruli retseptsia [The Irnaian and Semitic waves in early-christian Iberia and their later linguistic reception]*. disert'atsia [Dissertation]. Tbilisi.
- gandzta kvabi [The cave of treasure]*. (2007). The text, research, lexicon and indexes has been prepared by Tsiala Kurtsikidze. Tbilisi.
- gaprindashvili, kh. (2019). *k'oriunis "masht'otsis tskhovreba" (t'ekst'is targmna, gamok'vleva da k'oment'arebi) [Koriun's "The life of Mashtots" The text has been translated, research and comments added]*. disert'atsia [Dissertation]. Tbilisi.
- tatarishvili, t. (2015). *iranuli religiebi sakartveloshi III-XII sauk'uneebshi [Iranian religions in Georgia during the III-XII centuries]*. sadokt'oro nashromi [Dcotoral dissertation]. Tbilisi.
- teimuraz meore [Teimuraz the II]. (1939). *tkhzulebata sruli k'rebuli [The complete collection of texts]*. With the foreword, edition, Lexicon and comments by Giorgi Jakobia. Tbilisi: Publishing House „Pederatsia“.
- ingoroqva, p'. (1978). *tkhzulebata k'rebuli [Collection of texts]*. 4. Tbilisi.
- k'ek'elidze, k'. (1951). *dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oria [The history of the Old Georgian Literature]*. I. Tbilisi.
- zhordania, t. (1892). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa [Chronicles and other sources of the Georgian History]*. Tiflis.
- sabinini, m. (1882). *sakartvelos samokhe [Paradise of Georgia]*. Petersburg.
- silogava, v. (red.). (2007). *mariam lortkipanidze, 85 [Mariam Lortkipanidze, 85]*. Compilers: O. Abramishvili, L. Kikvidze & g. Astamidze. Tbilisi: Tbilisi University Publishing.
- kartlis tskhovreba [Georgian Chronicles]*. (1955). The text has been compiled by S. Kaugchishvili with all major manuscripts. 1. Tbilisi.
- kartlis tskhovreba [Georgian Chronicles]*. (1959). The text has been compiled by S. Kaugchishvili with all major manuscripts. 2. Tbilisi.
- tskhovreba ts'midisa ninoasi [The life of St. Nino]*. (2013). Compiler and editor: Maka Chkheidze. Tbilisi.
- dzveli kartuli lit'erat'uris krest'omatia [Chrestomathy of old Georgian Literature]*. (1949). Compiled by S. Kubaneishvili. 2. Tbilisi.
- ch'elidze, e. (2004). *sakartvelos martlmadidebeli ek'lesiis ist'oriidan [From the history of the Georgian Orthodox Church]*. *pudze* (2).
- ch'ich'inadze, z. (1885). *kartuli mts'erloba metsamet'e sauk'unidam metekvsmet'e sauk'unemde [Georgian literature from the thirteenth century to sixteenth century]*. Tbilisi.
- janashvili, m. (1891). *saunje meate sauk'unisa [Literary treasure of the tenth century]*. Tiflis.